

การบูรณาการพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้าของเกษตรทฤษฎีใหม่

Integrating Buddhism and Progressive Development with New Theory of Agriculture

พระมหาก้องไพโร สาคโร (เกตุสาคร) และ พระครูสุธีคัมภีรญาณ

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น

Phramaha Kongpai Sākaro (Ketsakorn) and Phrakhru Sudhikhambhirayan

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, KhonKaen Campus, Thailand

Corresponding Author, E-mail : mail : Kong_0059@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ที่ศึกษาการบูรณาการพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้ากับเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่มีจุดมุ่งหมายบริหารจัดการทรัพยากรดินและน้ำเพื่อการเกษตร ในที่ดินขนาดเล็กให้เกิดประโยชน์สูงสุด ทำให้เกษตรกรสามารถเลี้ยงตัวเอง มีรายได้ไว้ใช้จ่ายในครอบครัว มีอาหารไว้สำหรับบริโภคตลอดปี เป็นการลดความเสี่ยงไม่ให้เกิดความเสียหายเมื่อตลาดหรือสภาพแวดล้อมเกิดความแปรปรวนหรือเกิดวิกฤติขึ้น เป็นกระบวนการผลิตแบบเศรษฐกิจพอเพียง ยึดหลักการพึ่งพาตนเอง ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ มีการวางแผนการดำเนินการอย่างเป็นระบบ ประสานสร้างความเข้มแข็งให้เกิดขึ้นในชุมชน ทั้งนี้ การนำหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ไปใช้จะต้องมีความรู้ความเข้าใจที่ชัดเจน รู้จักยืดหยุ่น สามารถนำมาปรับใช้ให้เหมาะสมในแต่ละพื้นที่ได้ การบูรณาการหลักพุทธธรรมด้วยหลักในการพัฒนาก้าวหน้ากับเกษตรทฤษฎีใหม่ด้วยหลักสัปปุริสธรรม 7 ทำให้เกิดผล ได้แก่ ใช้ชีวิตด้วยความพอดี รู้จักประมาณ มีจิตใจเยือกเย็น รู้จักรอคอย รู้จักความเป็นไปของชุมชนที่ตนอยู่ว่า มีวัฒนธรรม ความเชื่ออันอย่างไร รู้จักให้เกียรติเคารพในความคิดเห็นของผู้อื่น

คำสำคัญ: การบูรณาการ; พุทธธรรม; เกษตรทฤษฎีใหม่

Abstracts

This article is a presentation. Integrating Buddhist Dharma in Progressive Development and Agricultural Theory New with the aim of managing soil and water resources for agriculture. In the smallest land for maximum benefit Enable farmers to support themselves Have income to spend in the family With food for consumption throughout the year It is the average risk of not causing damage when the market or the environment fluctuates or crises. It is a production process with sufficient economy. Stick to the principles of self-reliance Does not destroy the natural environment There is a systematic action plan. Coordination and strengthening in the community. However, the application of the new agricultural theory must have a clear understanding Know how to be flexible Can be adjusted to suit each area Integrating Buddhist principles with principles of progressive development with new agricultural theories as well. The principle of the Sappurisdhamma 7 is effective, including living a life that is well-known, having a cool mind, waiting to know the possibility

* วันที่รับบทความ: 26 กรกฎาคม 2563; วันที่แก้ไขบทความ 25 สิงหาคม 2563; วันที่ตอบรับบทความ: 26 สิงหาคม 2563

Received: July 26, 2020; Revised: August 25, 2020; Accepted: August 26, 2020

of the community in which he has that culture and belief. Recognize, respect and respect the opinions of others

Keywords: Integration; Buddhism; New Theory Agriculture

บทนำ

แนวคิดในการพัฒนาประเทศตามแนวเศรษฐกิจกระแสหลัก (Main Stream Economy) แม้จะก่อให้เกิดผลสำเร็จหลายด้าน แต่ในขณะเดียวกันย่อมก่อให้เกิดผลอันไม่พึงปรารถนาต่อประชาชนทั้งในด้านชีวิตความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม ทรัพยากรธรรมชาติรวมถึงปัญหาอื่นที่สำคัญอีก เช่น กรณีปัญหาภาวะเศรษฐกิจฟองสบู่แตก ในปี 2540 อันทำความวิฤติและหายนะมาสู่ประเทศชาติครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่ง (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2545: 14) ซึ่งเดิมทีนั้นแนวความคิดนี้เริ่มต้นขึ้นโลกตะวันตกแล้วเผยแพร่มาสู่โลกตะวันออก หลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา ก่อให้เกิดผลกระทบในด้านลบที่ไม่พึงปรารถนาที่สำคัญ คือ การพัฒนาทำให้เกิดช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนมากยิ่งขึ้น ทรัพยากรธรรมชาติและสุขภาพอนามัยของคนในสังคมเสื่อมโทรมลง คนจนไม่สามารถที่จะพัฒนาตนเองได้ มีการแข่งขันทางธุรกิจมากขึ้น สังคมเปลี่ยนจากเกษตรมาสู่อุตสาหกรรม เปลี่ยนจากการทำมาหากิน มาทำมาหาเงินเปลี่ยนจากการพึ่งพาธรรมชาติ มาพึ่งพาตลาด ทำให้วิถีชีวิตในชุมชนชนบทเกิดความเปลี่ยนแปลงและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น (ดลพัฒน์ ยศธร, 2542: 30)

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ทรงตระหนักถึงปัญหาทุกข์สุขของพสกนิกรชาวไทยเหล่านี้ดี พระองค์จึงทรงงานหนักตรากตรำเพื่อความผาสุกและประโยชน์สุขแห่งปวงพสกนิกรมาโดยตลอด ทรงอุทิศพระวรกาย พระสติปัญญา และในบางโอกาสได้พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ ดำเนินโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ นับได้กว่า 3,000 โครงการ (มัญญ มุกขประดิษฐ์, 2542: 17) โดยองค์ความรู้ที่เกิดจากโครงการเหล่านี้ รวมแล้ว เรียกว่าศาสตร์ของพระราชา ซึ่งโครงการต่างๆ เหล่านี้ตั้งอยู่บนหลักของความพออยู่ พอกิน และควมมีชีวิตอยู่ที่เหมาะสม พอเพียงรู้เท่าทันความเป็นไปและความเป็นจริงของโลก รู้จักประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ และใช้ธรรมชาติเท่าที่จำเป็นและก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดโดยไม่ทำลายเบียดเบียนทั้งมนุษย์และธรรมชาติโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำรินี้ต่าง ๆ จึงเกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องของการพัฒนาปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เช่น ดิน น้ำ ที่ทำกิน ทุน ความรู้พื้นฐานด้านการเกษตรกรรม การอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การรวมกลุ่มเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับปัจเจกบุคคลและสังคม และการสร้างความเข้มแข็งให้กับจิตใจ (มัญญ มุกขประดิษฐ์, 2547: บทคัดย่อ) และหนึ่งในโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำรินั้น คือโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งเป็นโครงการ ที่พระองค์เห็นปัญหาหลักของเกษตรกรในอดีตจนถึงปัจจุบันที่สำคัญ คือ การขาดแคลนน้ำเพื่อเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตพื้นที่อาศัยน้ำฝนซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของประเทศและส่วนมากเป็นนาข้าวและพืชไร่ นอกจากนี้ยังมีความเสี่ยงกับความแปรปรวนของสภาพดิน ฟ้า อากาศ และฝนทิ้งช่วง แม้ว่าจะมีการขุดบ่อหรือสระเก็บน้ำไว้ใช้บ้างแต่ก็ไม่มีความแน่นอน มีปัจจัยอื่น ๆ ที่เป็นปัญหาให้มีน้ำใช้ไม่เพียงพอ รวมทั้งระบบการปลูกพืชไม่มีหลักเกณฑ์ใด ๆ

และส่วนใหญ่ปลูกพืชเชิงเดี่ยว ด้วยเหตุนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้พระราชทาน“ทฤษฎีใหม่” มาใช้เป็นรูปแบบในการบริหารจัดการที่ดินและน้ำเพื่อการเกษตรในที่ดินขนาดเล็กให้เกิดประโยชน์สูงสุด (สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, 2555: 26)

จากโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริต่าง ๆ ดังกล่าวมานั้น ล้วนแล้วแต่สอดคล้องกับหลักพุทธธรรม แต่กลับพบว่า ในทางปฏิบัติจริง มีเกษตรกรจำนวนมาก ยังไม่ได้มีความเข้าใจอย่างลึกซึ้ง พอที่จะนำหลักธรรมต่าง ๆ มาใช้อย่างจริงจัง ปัญหาสำคัญของชาวบ้านวันนี้คือ การขาดความมั่นคงในชีวิต ไม่มีระบบสวัสดิการ ไม่มีหลักประกันในชีวิต บางคนมีลูกหลานได้พอพึ่งพิงอาศัยได้ แต่หลายคนต้องอยู่อย่างโดดเดี่ยวเดียวดายเผชิญกับชีวิตที่โหดร้ายตามลำพัง ชีวิตในชุมชนซึ่งเคยพึ่งพาอาศัยกัน ก็เปลี่ยนไปเป็น ต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างดิ้นรน ปากกัดตีนถีบเพื่อแก้ปัญหาการหาหากิน ปัญหานี้สิน ชีวิตปราศจากระบบระเบียบอะไรมากกว่าการหาเงิน และพากันแยกย้ายเข้าสู่ตัวเมือง ไปต่างที่ ต่างถิ่น พ่อแม่ลูกต้องแยกกันอยู่ แยกกันเดิน จึงเป็นชีวิตที่ขาดภูมิคุ้มกัน เมื่อสังคมเปลี่ยนไป การพัฒนาสมัยใหม่ได้ทำลายความสัมพันธ์ดังกล่าวแทบหมดสิ้น เป็นการพัฒนาที่คล้ายกับโรคชนิดหนึ่งที่ทำลายภูมิคุ้มกันของตนเอง ของวิถีชีวิตชุมชน และทำให้คนตายในที่สุด สะท้อนให้เห็นถึงการแก้ปัญหาที่ไม่ยั่งยืนอย่างแท้จริง จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องกลับมาทบทวนว่า ถึงเวลาแล้วหรือยัง ที่เราจะต้องนำหลักเกษตรทฤษฎีใหม่มาใช้อย่างจริงจัง และน้อมนำหลักพุทธธรรมที่สัมพันธ์กับขั้นตอนของเกษตรทฤษฎีใหม่มาประยุกต์ใช้เพื่อให้เป็นหลักการพัฒนาก้าวหน้าวิถีชีวิตของเกษตรกร อันจะเป็นแนวทางสำคัญสำหรับยึดเหนี่ยวระบอบจิตใจให้อยู่หนทางแห่งความดีงาม ด้วยปัญญารู้เท่าทันโลก มีคุณภาพและความมั่นคงในชีวิต มีความสุข ประกอบอาชีพเกษตรกรรมโดยไม่เบียดเบียนธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ภายใต้อำนาจของทฤษฎีใหม่อย่างยั่งยืนโดยใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ไม่ต้องหลงไปกลับกระแสทุนนิยมในยุคปัจจุบัน

เกษตรทฤษฎีใหม่

“ทฤษฎีใหม่” จึงเป็นหลักและวิธีการพื้นฐานสำหรับเกษตรกร ซึ่งอาจรวมไว้ในบริบทของเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริได้ เดิมที “ทฤษฎีใหม่” มองดูคล้ายกับเป็นวิธีการหรือมาตรการ ในด้านเทคนิคเชิงปฏิบัติของการใช้ประโยชน์สูงสุด จากพื้นที่เกษตรกรรมขนาดเล็ก ที่เฉลี่ยของเกษตรกรใช้เป็นที่ทำกินทั่วประเทศ คือประมาณไม่มากกว่า 15 ไร่ และภายในพื้นที่เกษตรกรรมอันจำกัดนี้ จะถูกแบ่งเป็นสัดส่วนตามความจำเป็น และความสำคัญเพื่อสร้างผลผลิต โดยมีนาข้าวขนาดเล็กเป็นหลักสำคัญเหตุผลง่าย ๆ ในเฉพาะประเด็นเรื่องข้าว ก็คือ คนไทยทุกคนต้องบริโภคข้าว ข้าวคือสิ่งจำเป็นที่สุดในการครองชีวิตมีข้าวสำรองในครัวเรือน ก็คือมีอาหารสำหรับบริโภค และแม่ในสภาพที่ยากแค้นที่สุด คือ ไม่มีเงินออมไว้ซื้ออาหารเลยก็ตาม แต่การมีข้าวเป็นหลัก ก็สามารถเก็บพืชผักอื่นและปศุสัตว์ เช่น หมู ไก่ เป็ด เป็นอาหารเลี้ยงตนและครอบครัวได้ต่อเมื่อมีมากเกินพอจึงนำไปจำหน่ายแลกเปลี่ยนกันในชุมชนนั้น เมื่อมีนาข้าวเป็นหลัก สำหรับการปลูกข้าวแล้ว สิ่งสำคัญที่สุด ต่อมาก็คือต้องมี “น้ำ” เพื่อนำมาเพาะปลูก ดังที่มีพระราชดำรัสอยู่เสมอ

ว่าสำคัญคือ ต้องมี น้ำ น้ำ คือชีวิต ไม่มีไฟยังพออยู่ได้ แต่หากขาดน้ำ ชีวิตก็อยู่ไม่ได้ (มนูญ มุกข์ประดิษฐ์, 2539: 67) หลักการแนวคิดดังกล่าว เป็นวิธีการทาเกษตรพื้นฐาน ไม่ซับซ้อน แต่แฝงไปด้วยแนวคิดการดำรงชีวิตด้วยการพึ่งพาตนเอง มีการบริหารจัดการพื้นที่ทำกินอย่างเป็นระบบไม่ต้องรอคอยความช่วยเหลือจากทางราชการเพียงอย่างเดียว ดังที่พระองค์มีดำรัสไว้ว่าทฤษฎีใหม่นี้ มีไว้สำหรับป้องกันความขาดแคลนในยามปกติก็จะทำให้มีรายได้มากขึ้น ในยามที่มีอุทกภัย ก็สามารถที่จะฟื้นตัวได้เร็ว โดยไม่ต้องให้ทางราชการไปช่วยเหลือมากเกินไป ทำให้ประชาชนมีโอกาสพึ่งตนเองได้อย่างดี ฉะนั้น จึงได้สนับสนุนให้มีการปฏิบัติตามทฤษฎีใหม่ (ราสี บุรุษรัตนพันธุ์, 2543 : 50) ที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิตผลที่สุด พระองค์ได้เสนอสูตร 30: 30: 30:10 คือการแบ่งพื้นที่ทำกินออกเป็น 4 ส่วน โดยอาศัยสูตร 30: 30: 30:10 ได้แก่ ...30 แรก ประมาณ 3-4 ไร่ ในกรณีที่ประมาณ 15 ไร่ ต้องขุดสระน้ำ 30 ที่สอง ต้องปลูกไม้ผลยืนต้น ผักหญ้าต่าง ๆ ใช้อุปโภคด้วย ขายเป็น 30 ถัดไปปลูกข้าว อีก 10 % เป็นเรื่องของโครงสร้างถนนหนทาง บ้านเรือนที่อยู่อาศัย (สุเมธ ตันติเวชกุล, 2543: 95)

ดังนั้น “ทฤษฎีใหม่” จึงเป็นแนวคิดที่นำไปสู่การปฏิบัติที่มีลักษณะง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน อันเป็นลักษณะเด่นชัดของโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริโดยทั่วไป คือ “ต้องง่าย” และนำไปปฏิบัติได้จริงจะไม่ทรงโปรดอะไรที่เป็นศาสตร์ยาก ๆ และนำไปปฏิบัติได้ยาก โดยมีการบริหารจัดการและจัดแบ่งที่ดินแปลงเล็กออกเป็นสัดส่วนที่ชัดเจน เพื่อประโยชน์สูงสุดของเกษตรกร ซึ่งไม่เคยมีใครคิดมาก่อน มีการคำนวณโดยหลักวิชาการเกี่ยวกับปริมาณน้ำที่จะกักเก็บให้พอเพียงต่อการเพาะปลูกได้ตลอดปี และมีการวางแผนที่สมบูรณ์แบบสำหรับเกษตรกรรายย่อย โดยพระองค์ทรงแบ่งขั้นตอนการทำทฤษฎีใหม่ไว้ เป็น 3 ขั้นตอน ได้แก่

1.1 เกษตรทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 1 ขั้นต้น (การผลิต) ทฤษฎีใหม่ขั้นที่หนึ่ง เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการผลิต หลักพื้นฐานที่สำคัญที่จะปฏิบัติตามทฤษฎีใหม่ขั้นที่หนึ่งนี้ คือ เกษตรกรหรือเจ้าของที่ดินต้องมีพื้นที่ทำมาหากินแปลงเล็ก ๆ หรือค่อนข้างจำกัด ไม่เกิน 15 ไร่ ทั้งนี้ สถานะพื้นฐานของเกษตรกร คือ มีพื้นที่น้อยค่อนข้างยากจน อยู่ในเขตเกษตรน้ำฝนเป็นหลัก โดยในขั้นที่ 1 นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างเสถียรภาพของการผลิต เสถียรภาพด้านอาหารประจำวัน ความมั่นคงของรายได้ ความมั่นคงของชีวิต และความมั่นคงของชุมชนชนบทเป็นเศรษฐกิจพึ่งตนเองมากขึ้น ทั้งนี้ต้องอาศัยความขยัน มานะ อดทน รวมถึงต้องรู้ รักสามัคคี ในท้องถิ่นของตนเอง มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

1.2 เกษตรทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 2 ขั้นกลาง (การรวมพลัง)

เมื่อเกษตรกรเข้าใจในหลักการและได้ปฏิบัติในที่ดินของตนจนได้ผลผลิตแล้ว ก็ต้องเริ่มก้าว ไปสู่ขั้นที่สอง คือให้เกษตรกรรวมพลังกันในรูปกลุ่มหรือสหกรณ์ในการที่เข้ามาร่วมแรงร่วมใจกันดำเนินการในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1) การผลิต เกษตรกรจะต้องร่วมมือในการผลิตโดยเริ่มตั้งแต่ ขึ้นเตรียมดิน การหาพันธุ์พืช ปุ๋ย การหาน้ำและอื่น ๆ เพื่อการเพาะปลูก

2) การตลาด เมื่อมีผลผลิตแล้ว จะต้องเตรียมการต่าง ๆ เพื่อการขายผลผลิตให้ได้ประโยชน์ สูงสุด เช่น การเตรียมลานตากข้าวร่วมกัน การจัดหาผู้รวบรวมข้าว เตรียมหาเครื่องสีข้าวตลอดจน การรวมตัวกันขายผลผลิตให้ได้ราคาดีและเป็นการลดค่าใช้จ่ายลงด้วย

3) ความเป็นอยู่ เกษตรกรจะต้องมีความเป็นอยู่ที่ดีพอสมควร โดยมีปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิต เช่น อาหารการกินต่าง ๆ กะปิ น้ำปลา เสื้อผ้าที่พอเพียง

4) สวัสดิการ ในแต่ละชุมชนควรมีสวัสดิการและบริการที่จำเป็น เช่น มีสถานอนามัยเมื่อยามป่วยไข้ หรือมีกองทุนไว้ให้กู้ยืมเพื่อประโยชน์ในกิจกรรมต่าง ๆ

5) การศึกษา มีโรงเรียนและชุมชนมีบทบาทในการส่งเสริมการศึกษา เช่น มีกองทุนเพื่อการศึกษาเล่าเรียนให้แก่เยาวชนของชุมชนเอง

6) สังคมและศาสนา ชุมชนควรเป็นศูนย์กลางในการพัฒนาสังคมและจิตใจ โดยมีศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของคนในชุมชน กิจกรรมทั้ง 6 กิจกรรมดังกล่าวข้างต้น จะต้องได้รับความร่วมมือจากทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง อาทิ ส่วนราชการ องค์กรเอกชน มูลนิธิต่าง ๆ ตลอดจนสมาชิกในชุมชนด้วย

1.3 เกษตรทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 3 ก้าวหน้า (การร่วมมือกับแหล่งทุน)

เมื่อดำเนินการผ่านพ้นขั้นที่สองแล้ว เกษตรกรจะมีรายได้ดีขึ้นฐานะมั่นคงขึ้น เกษตรกรหรือ กลุ่มเกษตรกรก็ควรพัฒนาก้าวหน้าไปสู่ขั้นที่สามต่อไป คือการติดต่อประสานงานเพื่อจัดหาทุนหรือ แหล่งเงินทุน เช่น ธนาคารพาณิชย์ องค์กรการเงิน รวมถึงบริษัทห้างร้านเอกชน เช่น บิมน้ำมันร้านขายปุ๋ย เป็นต้น เข้ามาช่วยในการทำธุรกิจ การลงทุนและพัฒนาคุณภาพชีวิต ทั้งนี้ฝ่ายเกษตรกรและ ฝ่ายธนาคารกับบริษัทจะได้รับประโยชน์ร่วมกัน กล่าวคือ 1) เกษตรกรขายข้าวได้ในราคาสูง ไม่ถูกกดราคา 2) ธนาคารกับบริษัทสามารถซื้อข้าวบริโภคในราคาต่ำ ซื้อข้าวเปลือกโดยตรงจากเกษตรกร และนามาสีเอง 3) เกษตรกรซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคได้ในราคาต่ำ เพราะรวมกันซื้อเป็นจำนวนมาก (เป็นร้านสหกรณ์ ซื้อในราคาขายส่ง) 4) ธนาคารกับบริษัทจะสามารถกระจายบุคลากร เพื่อไปดำเนินการในกิจกรรมต่าง ๆ ให้เกิดผลดียิ่งขึ้น มีกองทุนเพื่อการศึกษาเล่าเรียนให้แก่เยาวชนของชุมชนเอง ซึ่งทฤษฎีใหม่ขั้นที่ 3 จัดว่าเป็นความพอเพียงในระดับเครือข่าย จัดเป็นเศรษฐกิจพอเพียงแบบก้าวหน้า ที่เน้นถึงการรวมกลุ่มในแนวราบในลักษณะของเครือข่ายวิสาหกิจ เพื่อการพัฒนาขีดความสามารถในการแข่งขัน มีการติดต่อประสานความร่วมมือระหว่างกลุ่มธุรกิจต่าง ๆ กับหน่วยอื่น ๆ ในสังคม ก่อให้เกิดการพัฒนาภายใต้รูปแบบของการพึ่งพิงอิงกัน สงเคราะห์เกื้อกูลมีจริยธรรม มีความสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม หรือบรรษัทภิบาล ร่วมกันทำให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องในเครือข่ายได้รับประโยชน์กันโดยถ้วนหน้า

“ทฤษฎีใหม่” มีความลึกซึ้งและเป็นแก่นแห่งการพัฒนาอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพียงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาการเกษตรเท่านั้น แต่ยังเกี่ยวเนื่องกับ ชุมชน เกี่ยวเนื่องกับชนบท เกี่ยวเนื่องกับการผลิต เกี่ยวเนื่องกับวิทยาศาสตร์ เกี่ยวเนื่องกับธรรมชาติ เกี่ยวเนื่องกับการปกครอง เกี่ยวเนื่องกับการรวมตัวของสมาชิกครอบครัว และที่สำคัญที่สุดคือ เกี่ยวเนื่องกับวิถีคิดและจิตสำนึกของคน ทั้งนี้ เพราะปรัชญาแห่งทฤษฎีใหม่

เป็นปรัชญาที่ว่าด้วยการ พัฒนาอย่างสมบูรณ์ที่สุด เป็นการมองสังคมอย่างองค์รวมไม่แยกการพัฒนาออกจากกัน

ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธธรรมกับเกษตรทฤษฎีใหม่

การทำเกษตรทฤษฎีใหม่นั้น จะจำเป็นต้องมีหลักพุทธธรรมที่มีลักษณะของการพึ่งพาตนเอง มีเคารพในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การมีระเบียบวินัยในตัวเอง การพึ่งพาอาศัยกัน และการแสวงหาความรู้ เพื่อการมีปัญญาในการดำเนินชีวิตให้มีความก้าวหน้า และมีความสอดคล้องกับขั้นตอนของเกษตรทฤษฎีใหม่ คือ ขั้นตอนการผลิต ที่เน้นการพึ่งพาตนเอง โดยจะต้องนำหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการพึ่งพาตนเองเข้ามาส่งเสริม ขั้นการรวมพลังที่ต้องอาศัยหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการประสานน้ำใจเชื่อมโยงให้คนหมู่มาก มีพลังสามัคคีเข้ามาส่งเสริม และ ขั้นการก้าวหน้าพัฒนา ที่ต้องอาศัยหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาตนเองและชุมชนให้มีความก้าวหน้ามาส่งเสริม ซึ่งผู้เขียนได้ทำหลักสัปปุริสธรรม 7 ที่ส่งเสริมด้านการพัฒนาก้าวหน้า เป็นหลักธรรมที่มีความสำคัญต่อการพัฒนาชีวิตมนุษย์ โดยความหมายของหลักธรรมหมวดนี้ หมายถึง ธรรมของคนดี มีรายละเอียดดังต่อไปนี้ (อง. สดตก. (ไทย) 23/68/143-146.) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : 143-146).

1. หลักธัมมัญญตา ในหลักการทางพระพุทธศาสนา หมายถึง รู้เหตุแห่งความเสื่อมและความเจริญ รู้จักเหตุ รู้หลักการ รู้งาน รู้หน้าที่ รู้ระเบียบแบบแผนที่มีความเกี่ยวข้องกับการดำเนินงาน เช่น รู้จักว่า สิ่งที่ต้องทำมีวิธีการหรือกระบวนการอย่างไร รู้จักว่าเรื่องนั้น ๆ มีที่มาที่ไปอย่างไร รู้จักว่า สิ่งนั้น ๆ มีความสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกันอย่างไร รู้จักว่า ผลที่เกิดขึ้นจากการกระทำมีสาเหตุมาจากอะไร ฯลฯ โดยเฉพาะ ในหลักของการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ก็เช่นเดียวกัน เกษตรกรเองต้องรู้หลักการหรือหัวใจสำคัญของการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ตามขั้นตอนที่ถูกต้อง รู้เรื่องดิน เรื่องน้ำ เรื่องป่า เรื่องอากาศ สภาพแวดล้อมการบริหารจัดการว่า ทำอย่างไรจึงจะไม่เกิดความเสียหาย และรู้แนวทางว่า จะต้องทำอย่างไร จึงจะประสบผลสำเร็จในการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ได้

2. หลักอัตถัญญตา หมายถึง การรู้จักอรรถ รู้ความมุ่งหมาย หรือ รู้จักผล คือ รู้ความหมาย รู้ประโยชน์ที่ประสงค์ รู้จักผลที่จะเกิดขึ้นสืบเนื่องจากการกระทำ หรือความเป็นไปตามหลักในการทำเกษตรทฤษฎีใหม่เช่นเดียวกัน ยกตัวอย่างเช่น เกษตรกรมีความรู้เรื่องการทำปุ๋ยหมักอินทรีย์ เมื่อใช้ปุ๋ยเหล่านี้แล้ว จะทำให้ดินอุดมสมบูรณ์ ไม่เสียหายในระยะยาว พืชผักที่ปลูกก็เกิดความสะดวก ปลอดภัย ต่อสุขภาพของตนเอง ครอบครัว และเพิ่มมูลค่าการขายได้ นี่คือการรู้จักผล หรือจุดมุ่งหมายของการทำปุ๋ยหมักอินทรีย์ธรรมชาตินั่นเอง

3. หลักอัตถัญญตา หมายถึง ความเป็นผู้รู้จักฐานะ ภาวะ เพศ กำลัง ความรู้ ความสามารถ ความถนัด และคุณธรรม ของตนว่ามีสภาพอย่างไร แล้วประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสมและทำการต่างๆ ให้สอดคล้องถูกต้องที่จะสัมฤทธิ์ผล ตลอดจนพร้อมแก้ไขปรับปรุงตนให้เจริญงอกงามถึงความสมบูรณ์อันยิ่งขึ้น

สำหรับหลักอรรถัตถยญาที่ส่งเสริมการทาเกษตรทฤษฎีใหม่นั้น เกษตรกรจะต้องรู้จักกำล้งกาย กำล้งทุนทรัพย์ และกำล้งสติปัญญาของตนเอง ว่ามีมากน้อยเพียงใด ในการที่จะตัดสินใจดำเนินการต่าง ๆ ที่จะไม่ทำให้ตนเองก่อหนี้สินอันเป็นปัญหาที่สร้างความลำบากให้เกิดขึ้นแก่ตนเองและครอบครัว

4. หลักมัตตัตถยญา หมายถึง การรู้จักประมาณ คือ รู้จักประมาณในการใช้จ่ายโยคทรัพย์ ซึ่งหลักธรรมนี้ทำให้ผู้ปฏิบัติรู้จักยั้งยั้งในสิ่งที่ตนมีไม่ทำอะไรเกินตัว จนทำให้ตนเองและผู้อื่นเกิดความเดือดร้อน และสามารถประกอบกิจการงานจนเกิดประสิทธิภาพสูงสุดได้ การรู้จักประมาณตามหลักมัตตัตถยญา ย่อมส่งผลดีให้แก่ผู้ประพฤติปฏิบัติได้มีความสุข ความเจริญ พอเหมาะแก่ฐานะของตนเอง โดยรู้จักความพอดีในการทำงานและความพอเพียงในการดำเนินชีวิต ซึ่งหลักความพอดีนี้ ถือเป็นหัวใจสำคัญของการเกษตรทฤษฎีใหม่

5. หลักกาลัตถยญา หมายถึง การรู้จักกาลเวลาอันเหมาะสม และระยะเวลาที่ควรหรือจะต้องใช้ในการประกอบกิจการ ทำหน้าที่การงาน หรือปฏิบัติการต่าง ๆ เช่น ให้ตรงเวลา ให้เป็นเวลา ให้ทันเวลา ให้พอเวลา ให้เหมาะสมเวลา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), 2545: 210) สำหรับหลักกาลัตถยญาที่ส่งเสริมการทาเกษตรทฤษฎีใหม่นั้น หลักสำคัญคือเกษตรกรจะต้องรู้จักรอคอย หรือรอเวลาเนื่องจากการทาเกษตรทฤษฎีใหม่ของศาสตร์พระราชานั้นส่วนใหญ่แล้วจะไม่เห็นผลเร็วทันตา แบบศาสตร์ทันสมัยที่เร่งผลผลิตเก็บและขาย แต่จะต้องอาศัยความอดทนรู้จักรอคอย ไม่ใจร้อน ซึ่งจะส่งผลดีต่อเกษตรกร เช่น ในแง่ของการประหยัดค่าใช้จ่ายเรื่องปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง เพราะใช้เกษตรอินทรีย์ ซึ่งจะไม่ให้ผลเร็วเหมือนเคมี แต่มีความปลอดภัยต่อชีวิตและสิ่งแวดล้อมอย่างยั่งยืน

6. หลักปริสัณญญา หมายถึง การรู้จักบริษัท คือ รู้จักชุมชน และรู้จักที่ประชุม รู้กิจริยาที่จะประพฤติต่อชุมชนนั้น ๆ ว่า ชุมชนนั้นเมื่อเข้าไปหา จะต้องทำกิจริยาอย่างนี้ จะต้องพูดอย่างนี้ ชุมชนนี้ควรสงเคราะห์อย่างนี้ ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งโดยเฉพาะในเวลาที่จะต้องนำเอาหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ไปปฏิบัติ จะต้องศึกษาหาข้อมูลพื้นที่ ชุมชน ชาวบ้านว่ามีความเชื่ออย่างไร ดำรงชีวิตแบบไหน เพื่อจะได้เป็นประโยชน์ต่อการนำวิธีการ หรือความรู้ทางเกษตรทฤษฎีใหม่มาปรับใช้ให้เข้ากับชาวบ้าน ชุมชนหรือสภาพแวดล้อมนั้น ๆ อันจะก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่โดยตรง

7. หลักบุคคลปริปริญญา หมายถึง การรู้จักบุคคล คือ ความแตกต่างแห่งบุคคลว่า โดยอรรถาศัยความสามารถ และคุณธรรม เป็นต้น ใคร ๆ ยิ่งหรือหย่อนอย่างไร และรู้ที่จะปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ๆ ด้วยดีว่าควรจะคบหรือไม่ จะใช้จะตำหนิ ยกย่อง และแนะนำสั่งสอนอย่างไร ในส่วนของหลักบุคคลปริปริญญาที่ส่งเสริมเกษตรทฤษฎีใหม่นั้น จะส่งผลดีให้เกษตรกรรู้จักคบหามิตรที่ดี ต้องประพฤติปฏิบัติตนอย่างไร ให้พอเหมาะ พอดี กับบุคคลอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ควรจะต้องได้รับการเน้นย้ำ คือ หน่วยงานราชการที่จะเข้าไปอบรมให้ความรู้แก่เกษตรกรในเรื่องของเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่จะต้องรู้พื้นฐานชีวิตของคนในแต่ละท้องถิ่นว่าเป็นอย่างไร มีความเชื่อทางศาสนาแบบไหน และขีดจำกัดการรับรู้และเข้าใจมีมากน้อยเพียงใด โดยไม่เน้นเพียงแค่ปริมาณคนเท่านั้น แต่จะต้องให้ได้คุณภาพ เมื่อได้คุณภาพก็จะได้เครือข่ายผู้นำที่มีความชำนาญใน

การทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่จะเป็นตัวแทนภาครัฐในการกระจายความรู้เหล่านั้นไปสู่เกษตรกรที่สนใจหรือสามารถช่วยแก้ปัญหาของเกษตรกรได้ทันทั่วถึง โดยไม่ต้องรอความช่วยเหลือจากรัฐเพียงอย่างเดียว (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2545: 210)

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้าของเกษตรทฤษฎีใหม่

ปัญหาหรืออุปสรรคสำคัญที่สุดของการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวทางพระราชดำรินั้นคือการขาดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง จึงทำให้เกษตรกรไม่กล้าตัดสินใจที่จะทำตาม ส่วนหนึ่งภาครัฐที่เข้าไปส่งเสริม ขาดทักษะความชำนาญในการถ่ายทอดองค์ความรู้เกี่ยวกับเกษตรทฤษฎีใหม่ เมื่อถ่ายทอดออกไปเกษตรกรก็ไม่สามารถที่จะนำไปดำเนินการได้อย่างถูกขั้นตอน ส่งผลให้ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ดังนั้นเพื่อให้ได้รับประโยชน์ทั้งภาครัฐและเกษตรกร ผู้วิจัยจึงได้นำเสนอการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้ากับเกษตรทฤษฎีใหม่ มาบูรณาการเข้ากับการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ของศาสตร์พระราชา เพื่อให้เห็นการเชื่อมโยงระหว่างหลักธรรมและการดำเนินการทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ในขั้นตอนของการพัฒนาก้าวหน้า โดยผู้วิจัยได้ทำสังเคราะห์และสรุปเป็นประเด็นสำคัญในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1) **รู้ดี รู้ชอบ รู้ใช้** เกษตรกรหรือผู้สนใจทำได้โดยต้องการศึกษาให้หลักทฤษฎีใหม่ให้เข้าถึงแก่นอย่างแท้จริง สามารถนำไตรตรอง หาเหตุ หาผล วิเคราะห์ข้อมูลพื้นที่ ว่าจะต้องนำไปปรับใช้ได้อย่างไรบ้างในขณะเดียวกัน หน่วยงานภาครัฐที่จะสนับสนุนให้เกษตรกรทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ต้องมีความรู้ ความเข้าใจที่ชัดเจน เช่นกันว่า โดยการลงพื้นที่สำรวจลักษณะของสภาพแวดล้อม ความเป็นจริง เพื่อที่จะได้ช่วยแนะนำแก้ไขปัญหาของเกษตรกรได้อย่างถูกต้อง

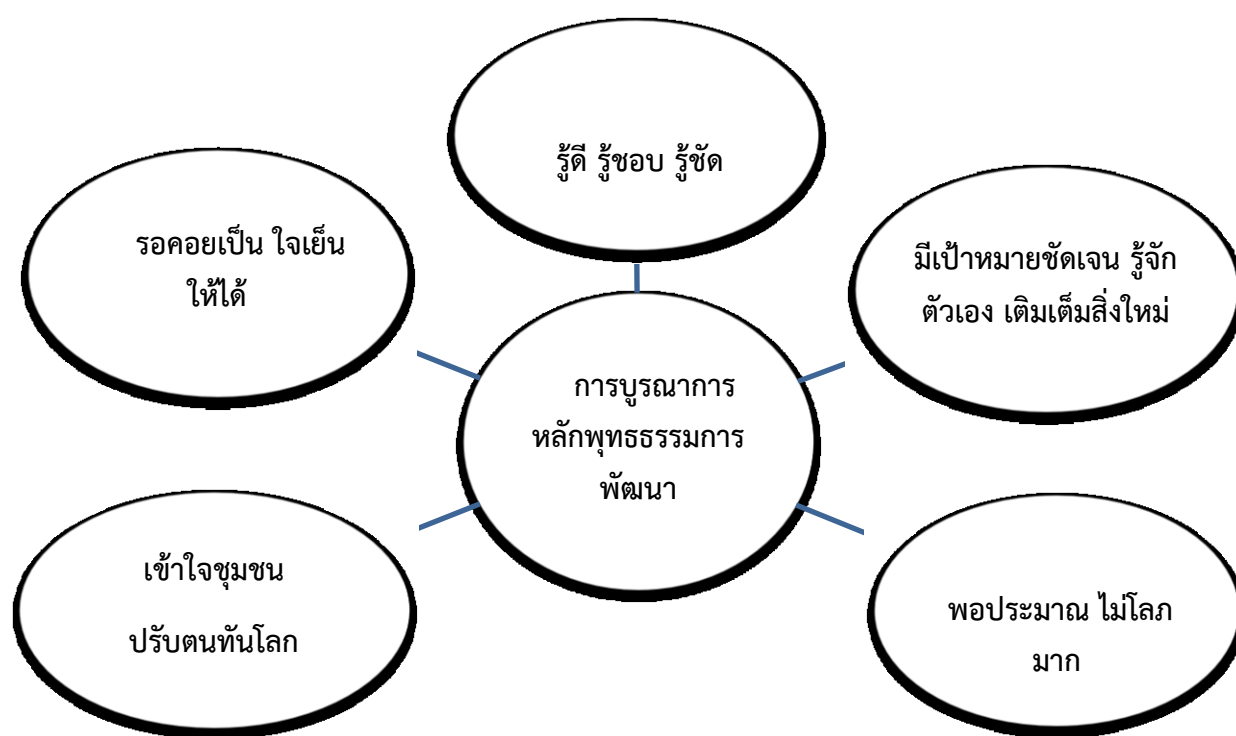
2) **มีเป้าหมายชัดเจน รู้จักตัวเอง เต็มเต็มสิ่งใหม่** เกษตรกรหรือผู้สนใจทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ควรตรวจสอบว่าตนมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับการบริหารจัดการ เรื่อง ดิน น้ำ พืช ตลอดจนโรคระบาดต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้นตามมา นอกจากนี้ ควรพิจารณาเรื่อง ที่ดิน เงินทุนและแรงงาน ว่าตนเองมีความพร้อมมากน้อยเพียงใด เพราะเรื่องดังกล่าวมานั้นมีความสำคัญอย่างมาก หากละเลยส่วนนี้ไป ย่อมก่อให้เกิดความเสียหายตามมา จากนั้นจึงหาความรู้เพิ่มเติม และเติมเต็มส่วนที่ขาดหายไปให้ ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ ต้องก้าวไปข้างหน้าอยู่เสมอ หากมีการอบรมเกษตร หรือพบวิธีการที่น่าสนใจก็ควรจะนำมาทดสอบ หาข้อดี แล้วนำมาปรับใช้กับวิธีการของตน เช่น เรื่องเทคโนโลยีสมัยใหม่ ที่เข้ามาช่วยประหยัดแรงงาน ทำให้การทำเกษตรสะดวกขึ้น เป็นต้น

3) **พอประมาณ ไม่โลภมาก** เกษตรกรหรือผู้สนใจทำเกษตรทฤษฎีใหม่ ควรรู้จักประมาณในการบริโภคสิ่งต่างๆ ไม่โลภมากจนเกินไป มีความพอดี ไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความสุขได้จากสิ่งที่มีในขณะนั้น เช่น เมื่อได้ผลผลิตตามที่ต้องการแล้ว ก็บริโภคแต่พอดี ที่เหลือก็แจกจ่ายหรือจำหน่าย และเวลาแจกจ่ายหรือจำหน่ายก็ต้องหาแต่พอดี ไม่ใช่ขายหรือแจกจนตนเองไม่มีกิน อย่างนี้ เป็นต้น

4) รอคอยเป็น ใจเย็นให้ได้ เกษตรกรหรือผู้สนใจหาเกษตรทฤษฎีใหม่ ควรรู้จักรอคอย ใจเย็น จะต้องรู้จักกาล เวลา ที่เหมาะสม และชัดเจนว่า ฤดูกาลนี้ปลูกพืชชนิดใดจึงจะเหมาะสมกับสภาพดินฟ้า อากาศรู้จักว่าเวลาไหน ควรให้ปุ๋ย ฉีดสมุนไพรไล่แมลงเวลาใด หรือรู้ว่า ไม้ไขอินทรีย์จะออกไขน้อยที่สุดใน เดือนใด จะต้องแก้ปัญหาอย่างไร เป็นต้น

5) เข้าใจชุมชน ปรับตนทันโลก เกษตรกร ควรรู้ว่าชุมชนที่ตนอยู่นั้น มี ประเพณี วัฒนธรรมความ เชื่อ อย่างไร โดยใช้หลักธรรมแห่งการรู้จักปฏิบัติตนต่อชุมชน สถานที่สภาพสังคม ที่เกษตรกรเองจะต้องเข้าไป เกี่ยวข้องในการทากิจกรรมร่วมกันกับสังคม นอกจากนี้ หลักธรรมดังกล่าว เหมาะสมสำหรับหน่วยงานของ ภาครัฐ ที่ควรรู้ว่า ชุมชนที่ตนจะนำหลักเกษตรทฤษฎีใหม่ไปส่งเสริมนั้น มีสภาพเป็นเช่นไร มีความพร้อมมาก น้อยเพียงใด จึงจะไม่ใช่เป็นการสูญเสียงบประมาณของรัฐโดยเปล่าประโยชน์

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้าของเกษตรทฤษฎีใหม่ สามารถสรุปเป็นกรอบ ตารางได้ ดังนี้

สรุป

การบูรณาการหลักพุทธธรรมในการพัฒนาก้าวหน้ากับเกษตรทฤษฎีใหม่ตามหลักสัปปริยธรรม 7 ที่ ส่งเสริมด้านการพัฒนาก้าวหน้า โดยเกษตรกรหรือผู้เข้าร่วมโครงการเกษตรทฤษฎีใหม่ของศาสตร์พระราชา

จะต้องเป็นผู้รู้ดี รู้ชอบ และรู้ชัดในสิ่งที่ตนเองกำลังทำอยู่ว่าเป็นอย่างไร มีขั้นตอนอย่างไรบ้าง และจะต้องมีความเชื่อมั่นสิ่งที่ทำอยู่นี้ จะสามารถนำพาชีวิตไปสู่ความสุข ที่ตั้งอยู่บนหลักของความพอดีได้ มีเป้าหมายที่ชัดเจนว่า การเกษตรทฤษฎีใหม่นี้ จะก่อให้เกิดผลลัพธ์หรือประโยชน์อย่างไรบ้าง เช่น จะต้องรู้อย่างชัดเจนว่าการขุดสระ ความยาว กว้างลึก เท่าไหร่ จึงจะมีน้ำเพียงพอต่อการใช้ตลอดทั้งปี และพืชที่ปลูก ใช้น้ำมาก หรือใช้น้ำน้อย ทนต่อโรคและแมลงมากน้อยเพียงใด รู้จักตนเองว่า มีความรู้ ความเข้าใจในเรื่องเกษตรทฤษฎีใหม่น้อยเพียงใด มีความพร้อมมากแค่ไหนที่จะตัดสินใจเลือกทำเกษตรทฤษฎีใหม่นี้ เป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภคสิ่งต่าง ๆ ไม่โลภมากจนเกินไป มีความพอดี ไม่ฟุ้งเฟ้อ มีความสุขได้จากสิ่งที่ตนมีในขณะนั้นรู้จักกาลเวลา ที่เหมาะสม และชัดเจนว่า ฤดูกาลนี้ปลูกพืชชนิดใดจึงจะเหมาะสมกับสภาพดินฟ้าอากาศ รู้จักชุมชนและสังคมว่า ที่ตนเองอยู่นั้นมีวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ เป็นอย่างไร รู้จักบุคคลอื่น ๆ ว่า มีอุปนิสัยใจคออย่างไร สามารถที่จะเข้าใจหรือรับรู้ขั้นตอนวิธีการ องค์ความรู้ของเกษตรทฤษฎีใหม่ไปใช้ได้หรือไม่ และรู้ว่าจะต้องใช้วิธีการสนับสนุนหรือส่งเสริมแนวทางใดที่จะก่อให้เกิดผลดีต่อบุคคลอื่นต่อไป

เอกสารอ้างอิง

- ดลพัฒน์ ยศธร. (2542). *รูปแบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวพุทธศาสตร์. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.*
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2545). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. กรุงเทพมหานคร: บ.สื่อตะวัน.
- มบุญ มุกขประดิษฐ์. (2539). *ประทีปแห่งแผ่นดิน*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: บริษัทไทยประกันชีวิต จำกัด.
- มบุญ มุกขประดิษฐ์. (2542). *จิตวิทยาตามแนวพระราชดำริ*. กรุงเทพมหานคร: คณะจิตวิทยา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มบุญ มุกขประดิษฐ์. (2547). *การศึกษาวิเคราะห์ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงอันเนื่องมาจากพระราชดำริกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
- ราศี บุชรัตนพันธุ์. (2543). *ทฤษฎีใหม่ในหลวง : ชีวิตที่พอเพียง*. สมุทรปราการ: ภัคธรรม.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2545). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ. (2555). *จอมปราชญ์แห่งการพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).

สุเมธ ตันติเวชกุล. (2543). *ใต้เบื้องพระยุคลบาท*. กรุงเทพมหานคร: มติชน.